P.C. EMMER

DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE SLAVERNIJ IN EEN NOTENDOP

2021 Prometheus Amsterdam

© 2021 P.C. Emmer
Omslagontwerp Tessa van der Waals
Omslagbeeld White Images/Scala, Florence
Lithografie omslag BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk Elgraphic
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 4850 8

1

WAAR KWAMEN DE SLAVEN VANDAAN?

West-Afrika

De eerste maritieme contacten tussen de Republiek en het Atlantische gebied buiten Europa vonden plaats op de Westkust van Afrika. Veel stelde dat niet voor, want de handel met Afrika kende veel barrières, zoals de geografische ligging, de zeestromen en de richting van de wind. De zeestromen en de heersende windrichting zorgden ervoor dat het niet moeilijk was langs de Afrikaanse kust naar het zuiden te varen, maar tegen de stroming en wind in weer terug naar het noorden leek aanvankelijk bijna onmogelijk. Het duurde geruime tijd voor de Portugezen hadden ontdekt hoe dat ging. Ook de geografische vorm van Afrika werkte tegen. Anders dan in Azië, met zijn lange, inspringende kusten, was het niet gemakkelijk via de zee Afrika binnen te dringen. Er waren geen diepe rivieren die het mogelijk maakten met een zeeschip het binnenland in te komen. Bovendien bleek dat de Afrikanen behalve wat goud, ivoor, gom, struisvogelveren en wilde peper niet veel interessante handelsproducten te koop aanboden.

Voor Afrikaanse slaven hadden de Nederlanders aanvankelijk geen interesse. Ten tijde van de eerste contacten met Afrika kende Nederland, anders dan Spanje en Portugal, in

eigen land geen slavernij en bezat het nog geen overzeese bezittingen waar slaven zouden kunnen worden ingezet. Het is overigens mogelijk dat de Nederlandse koopvaarders in die begintijd wel een paar aangeboden slaven hebben gekocht, maar alleen om ze elders aan de kust weer te verkopen. Dat deden de Portugezen aanvankelijk ook, want vanwege hun maritieme superioriteit konden de Europeanen zelfs binnen Afrika concurreren met de Afrikaanse slavenhandelaren. Afrikanen beschikten immers niet over grote, zeewaardige schepen, zodat de intern-Afrikaanse slavenhandel altijd over land ging. Die lange trektochten brachten veel meer risico's met zich mee dan vervoer over zee, zoals overvallen, ontsnappingen en bovenal een hoge sterfte. Al die factoren verhoogden de prijs en omdat het vervoer over zee veiliger was, konden de Europeanen lagere prijzen voor hun slaven vragen dan hun Afrikaanse collega's.

Daarbij zij bedacht dat de Europeanen volledig afhankelijk waren van de goodwill van de Afrikanen zodra ze hun schip verlieten. Zonder toestemming van de Afrikanen konden ze geen voet aan wal zetten. In Afrika bepaalden de Afrikanen alles, zoals het aanbod en de hoeveelheid van de handelsgoederen en het aantal, de leeftijd en het geslacht van de slaven. Dat waren de Nederlanders niet gewend. In Azië konden ze het aanbod van goederen en slaven beïnvloeden door hun edelmetaal en door de oprichting van productieenclaves, waar onder hun leiding koffie, suiker en kaneel werden geproduceerd en mijnen ontgonnen. In de Nieuwe Wereld moesten de Europeanen alles zelf doen, maar dan gebeurde er ook wat zij wilden, terwijl ze in Afrika vrijwel machteloos waren.

Deze omstandigheden verklaren waarom Afrika tot ver in de negentiende eeuw een geïsoleerd continent is ge-

bleven. De Arabieren in Noord-Afrika en de Afrikanen in West- en Centraal-Afrika waren zo machtig dat ze de Europeanen vele eeuwen buiten de deur wisten te houden. Alleen de Khoi en de San ('Hottentotten' en 'Bosjesmannen') in Zuid-Afrika waren daartoe niet in staat en moesten lijdzaam toezien hoe de indringers, in dit geval Nederlanders, in de loop der tijd steeds meer grondgebied claimden. De Afrikanen hadden in het tropische deel van hun continent overigens een effectieve bondgenoot: de pathogenen die malaria, gele koorts en darminfecties veroorzaakten. Die ziekteverwekkers zorgden ervoor dat de sterfte onder de Europeanen gedurende het eerste jaar van hun verblijf op de Afrikaanse westkust soms hoger was dan 50 procent! Met zo'n hoge sterfte kon geen Europese mogendheid daar met eigen soldaten een vuist maken. Afrikaanse soldaten in dienst nemen had pas zin als de Europese officieren in leven zouden blijven, en dat was pas mogelijk in de negentiende eeuw, toen duidelijk werd dat kinine een effectief middel tegen malaria is.

Het gevaarlijke ziektemilieu in Afrika heeft ook de Nederlanders geholpen, want hun aanwezigheid op dat continent zou nooit zo lang geduurd hebben als de internationale machtsverhoudingen ook in Afrika waren gerealiseerd. In Afrika waren de Europeanen te zwak om elkaar schade toe te brengen, en daarom kon iedere staat, hoe klein ook, handelscontacten met de Afrikanen aanknopen en op de kust forten bouwen. De onmacht van de Europeanen elkaar in Afrika te overheersen, maakte het mogelijk dat landen die elders nauwelijks een kans hadden in de langeafstandshandel, wel hun geluk op de Afrikaanse kust konden beproeven zoals Denemarken, Zweden, Brandenburg en zelfs Koerland (een deel van het huidige Letland).

In het noorden van Afrika waren de vijandige Arabische staten heer en meester. Zij maakten territoriale veroveringen vrijwel onmogelijk. In de vijftiende eeuw hadden de Portugezen weliswaar een deel van de westkust van Marokko veroverd en de Spanjaarden de noordkust, maar al spoedig werden beide landen verdreven en alleen de huidige Spaanse enclaves Ceuta en Melilla getuigen nog van deze expansie. Vandaar dat de meeste Afrikaanse slaven die via de karavaanroutes naar Noord-Afrika kwamen, niet bestemd waren voor verkoop aan Europeanen maar Arabische eigenaren kregen. Toch stuurden de Europese mogendheden af en toe schepen naar een aantal Noord-Afrikaanse havens om slaven te kopen. Dat waren echter geen Arabische of Afrikaanse slaven, maar Europeanen, die meestal als opvarenden van een veroverd schip tot slaaf waren gemaakt. Regelmatig werden deze slaven via inzamelingsacties in het moederland vrijgekocht. De aantallen waren weliswaar kleiner dan die in de intern-Afrikaanse, Arabische en Atlantische slavenhandel, maar rond 1640 waren er in Noord-Afrika nog steeds meer Britse slaven dan Afrikaanse slaven in de Britse koloniën.

Niet alleen in Noord-Afrika konden de Afrikanen de Europeanen beletten binnen te dringen, dat was ook het geval in West- en Centraal-Afrika. Zelfs zonder de dodelijke tropische ziekten zouden de Europeanen niet ver gekomen zijn, want in die delen van Afrika bevond zich een aantal goed georganiseerde staten met grote legers. En net als in Europa vond er een voortdurende machtsstrijd plaats tussen de verschillende staten. Getuigen daarvan waren de Nederlanders die zich in een aantal forten op de Goudkust hadden gevestigd. Zo werd het dorp Elmina, gelegen bij het Nederlandse hoofdfort, een zelfstandige politieke een-

heid. De Nederlanders betaalden jaarlijks huur voor de grond waarop het fort was gebouwd en rekenden op militaire steun van de Elminezen in het geval ze zouden worden aangevallen. De Britten op het nabijgelegen Fort Cape Castle hadden een soortgelijke band met de Fanti. En als de Fanti en de Elminezen elkaar beoorloogden, traden de Britse en Nederlandse fortcommandanten vaak als bemiddelaars op om te voorkomen dat de aanvoer van producten en slaven uit het binnenland zou worden afgesneden.

Ook dieper in het binnenland voltrokken zich allerlei politieke veranderingen, waar men op de forten op de kust lang niet altijd het fijne van wist. Wel werd duidelijk dat tegen het einde van de zeventiende eeuw een nieuwe staat in het achterland van de Goudkust was ontstaan; het koninkrijk Asante met als hoofdstad Kumasi. Met deze mogendheid bouwden de Nederlanders een langdurige vriendschapsrelatie op. Pappen en nathouden, interne conflicten oplossen, regelmatig geschenken uitdelen – meer konden de Nederlanders niet doen. Geen wonder dat de personeelsleden van de West-Indische Compagnie (WIC) ter kuste eenmaal teruggekeerd naar huis telkens moesten uitleggen dat het Nederlandse gezag in West-Afrika daar ophield waar de kogels van de fortkanonnen waren uitgerold.

Overigens zou het een vergissing zijn te veronderstellen dat de Nederlandse aanwezigheid op de Goudkust automatisch betekende dat de handel in dat gebied ook het meest omvangrijk was. Daarvoor was het aanbod te wisselend, vooral toen de Nederlandse handelaren na de verovering van een deel van Brazilië steeds meer belangstelling kregen voor de aankoop van slaven. Die werden aanvankelijk – zoals de benaming al zegt – aangeboden aan de Sla-

venkust, waar zich in de loop der tijd ook allerlei politieke veranderingen voltrokken. In het achterland van de Slavenkust ontstond in de eerste helft van de achttiende eeuw de grote en machtige staat Dahomey, terwijl er op de kust juist van een politieke balkanisering sprake was.

Een van die kleine kuststaatjes was Ouida (ook wel Fida of Wydah genoemd), waar de heerser een strikte neutraliteit ten opzichte van de Europese handelaren bewaarde. Forten mochten de Europeanen er niet bouwen. Vanuit Elmina stuurde de WIC een vertegenwoordiger, een factor, naar Ouida om daar slaven in te kopen, die dan vervolgens naar Elmina werden vervoerd alvorens te worden ingescheept voor de oversteek. Een van deze factors was Willem Bosman, die rond 1700 op de Afrikaanse kust verbleef en zijn bevindingen te boek heeft gesteld. Hij was zeer onder de indruk van de koning van Ouida, die hij 'de beleefdste en milddadigste' van alle Afrikaanse heersers noemde. Die positieve houding was waarschijnlijk het gevolg van het feit dat tijdens Bosmans verblijf de aankoop van slaven voorspoedig verliep. De handelaren in Ouida met wie Bosman zakendeed, konden goed hoofdrekenen 'sneller dan wij met pen en ink [...] waerom het oock gemakkelyk is met haer te handelen en niet half zo veel werk als met andere domme varkens van Neegers'.

Tot slot moet nog gewezen worden op de kust van Centraal-Afrika. Daar hadden de Nederlanders veel slaven gekocht in de jaren na de verovering van Luanda op de Portugezen, dus tussen 1640 en 1648. Nadat de Nederlanders uit Angola en Brazilië waren verdreven, werd in het vredesverdrag van 1661 met Portugal bepaald dat Portugese (lees: Braziliaanse) slavenschepen langs de Goudkust mochten handelen en de Nederlandse slavenschepen op de kusten

van Loango, Kongo en Ndongo. Daar was het aanbod van slaven vaak ruimer dan aan de Goud- of Slavenkust, en dat verklaart waarom vanaf het midden van de zeventiende eeuw ongeveer 25 tot 30 procent van de slaven op de Nederlandse schepen afkomstig was uit Centraal-Afrika. Op den duur deden de sterke wisselingen in het aanbod de WIC besluiten de factorijen op de Angolese kust op te heffen. Dat maakte die kust zeer aantrekkelijk voor illegale Nederlandse koopvaarders. In 1695 vervoerde zo'n illegale slavenhandelaar buiten de WIC om een lid van de koninklijke familie van het kuststaatje Sonho als slaaf naar het Caribische gebied. Onmiddellijk stagneerde de slavenhandel en pas nadat deze Afrikaan was opgespoord – hij bleek te zijn verkocht aan een Surinaamse planter – vrijgekocht en geretourneerd, kon de slavenhandel hervat worden.

Uit de beschrijving van Bosman blijkt overigens dat de Afrikaanse regeringen net als de Europeanen de langeafstandshandel wilden reglementeren in de hoop op meer inkomsten. De Europeanen deden dat door monopoliecompagnieën op te richten, de Afrikaanse koningen door zichzelf het alleenrecht van de slavenhandel toe te kennen. En net als in Europa verdwenen die monopolies grotendeels in de achttiende eeuw, toen de slavenhandel een grote vlucht nam.

Heeft de handel met Afrika dat continent veranderd? Dat kan in elk geval niet alleen door de Nederlandse handelscontacten zijn gebeurd, want in vergelijking met Portugal, Engeland en Frankrijk was ons land maar een kleine speler. De handel van alle Europese handelsnaties samen heeft ongetwijfeld politieke gevolgen gehad. Waarschijnlijk konden veel kuststaten zoals Elmina door de intensieve overzeese handelscontacten hun onafhankelijkheid behouden

of zich afsplitsen van de grote staten in het binnenland. Of de uit Europa geïmporteerde vuurwapens hierbij een rol hebben gespeeld, blijft de vraag. Het aantal geïmporteerde vuurwapens per persoon was in elk geval veel kleiner dan in Noord-Amerika, en daar is nooit een band gelegd tussen de omvang van de wapenimporten en de staatsvorming. Zelfs het demografisch effect van de Atlantische slavenhandel op de Afrikaanse bevolking is niet duidelijk, al was het maar omdat die per regio en naar tijd sterk verschilde. Daarbij zij bedacht dat tussen 1500 en 1900 geen regio in Afrika zo veel mensen heeft zien vertrekken als Portugal en Groot-Brittannië. In die landen bracht de emigratie nauwelijks nadelen met zich, maar gaf wel een aanzienlijke verlichting van de bevolkingsdruk. Dat laatste zal ook in Afrika zijn opgetreden, want dat de emigratie uit Europa grotendeels vrijwillig was en die in Afrika niet, speelt daarbij geen rol.

De demografische effecten van de slavenhandel mogen dan al moeilijk aan te wijzen zijn, het is ook onduidelijk of de uit Europa afkomstige goederen waartegen de slaven werden geruild, in Afrika veel veranderingen teweeg hebben gebracht. Recente studies tonen aan dat de hoeveelheden geïmporteerde goederen relatief gering waren en dat de vraag naar de traditionele Afrikaanse producten niet verminderde. Precieze informatie is er niet, want er zijn in Afrika nu eenmaal geen archieven. Over de Afrikaanse economie bestaan alleen wat observaties van Europeanen op de kust, aangevuld met wat gegevens uit scheepsjournalen en reisverslagen. De meeste informatie uit Nederlandse bronnen heeft trouwens alleen betrekking op het verloop van de handel. Echt geïnteresseerd in interne Afrikaanse aangelegenheden waren de meeste Europeanen niet. Vandaar dat de commandant van het Nederlandse hoofdfort

Elmina eens verzuchtte dat veel van zijn ondergeschikten blijk gaven van:

> die onbegrijpelijke onverschilligheid, zodat men het land, de geheele kust van Guinea met alle de bijzonderheden van dit waerelddeel voor geen onderwerp hield, dat eenige overdenking waardig was, zo zelve, dat verscheiden bij hun retour van hun verblijf ten kusten alleen berichten de naam van het fort, of de forten, waar zij geweest waren, de naam van het tijdelijk opperhoofd; dat het bij uitstek warm was en dat de Negers zwart zijn.

De slavenhandel op de Afrikaanse kust

De slavenhandel ging op den duur de Nederlandse handelscontacten met Afrika domineren. Die handel was tot 1730 officieel in handen van de WIC. Daarna dienden de Nederlandse slavenschepen nog steeds een vergunning aan te vragen bij de WIC om naar Afrika en het Caribische gebied te varen. Dat er daarnaast ook Nederlandse illegale slavenhalers ('lorrendraaiers') hebben deelgenomen aan de slavenhandel, staat buiten kijf. Het zal echter altijd wel onduidelijk blijven hoeveel dat er waren. Voor de achttiende eeuw wordt het aantal uitredingen zonder vergunning op vijf per jaar geschat. Wel zij bedacht dat de drempel om aan de trans-Atlantische slavenhandel deel te nemen hoog lag. Zo'n driehoeksreis stelde heel andere eisen aan schip en bemanning dan vanuit Nederland heen en weer varen naar West-Afrika. Er was heel wat voor nodig om succes te hebben in de slavenhandel. In de eerste plaats was de samenstelling van de ruillading van essentieel belang. Zonder een goed assortiment textiel, geweren, buskruit, sta-